

Syyrian Der el-Zor

Armenialainen Auschwitz ja taistelu muistosta

Armenialaisilla Der Zor on saanut suunnilleen Auschwitzia vastaavan merkityksen. Kumpikin on eri tavoin kuoleman ja systemaattisen joukkomurhaamisen keskus (*epicentrum*); kumpikin on symbolinen paikka, epigrammimainen nimi hämärällä kartalla. Der Zor on termi, joka tarttuu sinuun, kuin takiainen tai piikki. R, Z, OR – kova, sahaava, veitsimäinen.¹

Näin kirjoitti amerikanarmenialainen kirjailija Peter Balakian vuonna 2008 käytyään paikan päällä Der el-Zorissa Itä-Syyrian autiomaassa. Armenialaisten Auschwitz on kuitenkin jäänyt Suomessa ja länsimailla suhteellisen tuntemattomaksi. Tämän artikkelin tarkoitus on hahmotella Der el-Zorin² merkitystä ja funktiota armenialaisessa ajattelussa ja kulttuurissa sekä tämän pohjalta arvioida Der el-Zoriin liittyvien viimeaikaisten tapahtumien luonnetta kansanmurhan 100-vuotisen historian kokonaisuudessa. Tämä edellyttää lähtemistä liikkeelle vuoden 1915 tapahtumista.

MÄÄRÄNPÄÄNÄ ”UUSI ARMENIA” –
DER EL-ZOR 1915

Der el-Zorin merkitys kävi selväksi jo kansanmurhan alkuvaiheissa. Tässä yhteydessä ei ole mahdol-

lista käsitellä kansanmurhan luonnetta ja taustoja yksityiskohtaisemmin, mutta tapahtumien kulun perusrakenne on hyvä hahmottaa.

Joukkotuho toteutettiin vaiheittain. Ensin armenialaiset nuoret miehet kutsuttiin armeijaan, komennettiin pakkotyöhön ja lopulta joukkomurhattiin; sitten kaikki kylien ja kaupunkien potentiaaliset armenialaisjohtajat papeista opettajiin pidätettiin ja vietiin öisin taajamien ulkopuolelle murhattaviksi ryhmissä. Sen jälkeen kokonaisille yhteisöille annettiin karkotusmääräykset. Marssien alussa miehet yleensä vietiin erilleen ja likvidoitiiin. Jäljelle jäi lähinnä naisia, lapsia ja vanhuksia, jotka lähetettiin patikoimaan vuorimaisemissa kesähelteessä kohti tuntematonta määränpäättä.

Jokaista vaihetta luonnehti epämääräisyys ja tiedon puute: moni kuoli luullen joutuneensa paikallisen mielivallan kohteeksi, kuten historiassa oli aiemminkin tapahtunut. Osmanivaltakunnan armenialaisille annettiin epämääräisiä vihjailuja ”Uudesta Armeniasta”, jonne heidät siirrettäisiin. Suurin osa ei päässyt lähellekään määränpäättä. Saattueiden ryöstäminen ja väkivalta alkoi yleensä jo ensimmäisenä päivänä. Naisia ja lapsia joukkoraiskattiin ja tyttöjä vietiin saattueista sivuvaimoik-

si. Kun marssijoiden vaatteisiinsa piilottamat rahat ja arvoesineet oli saatu kerättyä talteen, valtaosa joko menehtyi nälkään ja janoon tai tapettiin erilaisin keinoin. Silminnäkijöiden kertomukset ovat täynnä toinen toistaan makaaberimpia yksityiskohtia, joita ei ole syytä käsitellä tässä – tapahtumista on sadoittain kirjoja, niin selviytyjien muistelmia kuin ulkomaalaisten silminnäkijöidenkin todistuksia.³

Edes saksalaiset silminnäkijät – Saksa oli Turkin liittolainen – eivät uskoneet, että väestösiirroilla oli muuta tarkoitusta kuin hidas joukkotuho. Esimerkiksi Erzincanissa palvellut saksalainen lääkäri Neukirch arvioi kirjeessään tapaa, jolla kaupungin noin 20 000 armenialaista oli kerätty ja lähetetty pois:

Kaikki toteutettiin järjestelmällisesti, ainakin siinä määrin kuin ulkopuolinen kykenee arvioimaan. Oli kuitenkin kummallista, että matkalle ei annettu mitään tiettyä määränpäättä. Arabia mainittiin, eteläinen Kurdistan ja niin edelleen. Mutta tiedämme, että matkanteko Anatoliassa ei ole helppoa, ei edes rikkaille ihmisille hevosten kanssa, ja se vaatii hyvän terveyden. Sitä paitsi usein on vaikea löytää ruokaa edes 20 ihmiselle niistä pikku kylistä, joita matkan varrella on. Kuinka sitten 20 000, tai useampiakin, naisia, lapsia ja vanhuksia voitaisiin ruokkia viikkojen ajan auringon paahtaessa, majoituksen löytämisestä puhumattakaan. En missään vaiheessa uskonut, että hallitus olisi edes pyrkinyt siihen.⁴

Kaikesta huolimatta osa armenialaisista selviytyi hengissä. Sitkeimmiksi osoittautuivat 8–10-vuotiaat. Sadoissa selviytyjien muistelmissa ja haastatteluisissa on kuvailtu marsseja samansuuntaisesti. Seuraava on esimerkki tyypillisestä tilannekuvauksesta, jossa Petros Voskeritšian muistelee omaa matkaansa:

Kävelimme tunnista toiseen, päivästä toiseen. Meitä kohdeltiin julmasti. Parin kilometrin välein joku kuoli joko kovaan hakkaamiseen, ryöstöjen yhteydessä tai koska oli yrittänyt juoda vettä. He antoivat vettä, jos saivat siitä rahaa. Joskus he vain ottivat rahat ja tappoivat vettä antamatta. Paikka, jonne kävelisi päivässä, vei meiltä viisi päivää, koska he kuljettivat meitä takapajuisissa, kuivissa ja kovissa paikoissa, kaukana vedestä.⁵

Selviytyminen viikkokausien marssista tällaisissa olosuhteissa vaikuttaa ihmeeltä, eivätkä selviytyjät itsekään aina ymmärtäneet, miten se oli mahdollista. Dzohar Aslanian–Mamikonian muistelee, kuinka hän 19-vuotiaana patikoi satoja kilometrejä saamatta päiväkausiin juoda muuta kuin likaista vettä satunnaisista lätäköistä.

Lähdimme Harputista torstaina, menimme Mardiniin ja sieltä Tigranakertiin, Ras al-ʿAiniin kävelen koko matkan, suurimman osan ajasta avojaloin. Aina kun löysin vaateenriekaleen tai lumpun, käärin sen turvonneen ja verta valuvan jalkani ympärille. Kykenimme kävelemään näin valtavan matkan vain Jumalan avulla. Miten muuten olisimme päässeet noin kauas ilman ruokaa ja vettä? Vettä oli silloin tällöin lottuvillamme, mutta meidän ei annettu ottaa sitä. Ilman ruokaa voi elää, mutta jano on sietämätöntä – ilman vettä yksinkertaisesti ei voi elää.⁶

Kaksimiljoonaisesta kansasta suurin osa katosi joukkosurmista ja kuolemanmarsseilla, mutta kaikesta huolimatta joitain satoja tuhansia riutuneita armenialaisia kertyi kesän 1915 lopulla Turkin ja Syyrian rajaseuduille. Suuri osa oli lähialueilta, joista marssit olivat jääneet lyhyemmiksi. Heitä koottiin keskitysleireihin, joissa ihmisiä edelleen ryöstettiin, raiskattiin ja tapettiin – mutta myös siirrettiin eteenpäin. Katmassa ja Bircékissä oli suuria

1 Balakian 2008.

2 Paikan nimi, arabian *dair al-zawr* (دير الزور), äännetään puhekielessä *der ez-zor*, mutta armenialaiset käyttävät usein muotoa Der Zor (Դեր Չոր). Tässä artikkelissa käytetään muotoa Der el-Zor.

3 Yksityiskohtaisin ja kattavin historiikki kansanmurhasta on Kevorkian 2011. Survivor-muistelmien ja tutkimuskirjallisuuden bibliografia ks. Seppälä 2011.

4 Kirje on säilynyt Saksan valtion arkistoissa, jonka Armenian kansanmurhaan liittyvästä materiaalista Wolfgang Gust on julkaissut laajan kokoelman. Gust 2014, 223 (PA-AA; BoKon/96; 10/12, 6278).

5 Svazlian 2011, 293 (dokumentti 142). Tapahtumapaikkana olivat kylät Severeck, Karadzurun ja Yedikuyu. Svazlianin kokoelma sisältää 700 silminnäkijäkertomusta ja muuta primääriä lähdeä.

6 Svazlian 2011, 254 (dokumentti 111).

leirejä, joista armenialaisia siirrettiin kohti kaakkoa. Määränpää pysyi kuitenkin mysteerinä. Sikäli kuin kuolemanmarsseille alkoi hahmottua päämäärä, siihen ei liittynyt toivoa. Karkotettujen puheissa alkoi välähdellä sanapari, johon suhtauduttiin pelolla: Der Zor. Mitä enemmän tietoa tuli, sitä toivottomammalta tilanne vaikutti.

Armenialaisia alettiin siirtää keskitysleireiltä junnilla Der el-Zoriin 22.7.1915, kun aavikon kuumimmat ja kuivimmat viikot olivat alkaneet. Aamuin ja illoin tuli juna, joka vei toistatuhatta armenialaista kohti Itä-Syyrian autiomaata. Terävimmän vallitsevan tunnelman erityisluonteisuuden hahmottivat ne, jotka tuotiin sinne nopeasti. Junanvaunuissa tuotu Marašin armenialainen muisteli ensivaikutelmaa pysäyttävästi:

Ensimmäisellä pysähtymispaikalla näimme paljon armenialaisia, jotka olivat päässeet sinne paljon ennen meitä, ja he olivat muuttuneet luurangoiksi. Meitä ympäröi niin paljon luurankoja, että tuntui kuin olisimme olleet helvetissä. Kaikki olivat nälkäisiä ja janoisia, ja he etsivät tuttuja kasvoja saadakseen niiltä apua. Menetimme täysin rohkeutemme ja meistä tuli niin toivottomia, että on vaikea selittää, miltä meistä tuntui. Isäni sairastui surusta.⁷

Kuolemanmarssien määränpää osoittautui huhujakin pahemmaksi. Der el-Zorin autiomaata syvällä Syyriassa oli kuuma ja kuiva; elämää tarjosi ainoastaan ohilipuva Eufratvirta, jonka rantamien heinä oli kuitenkin nopeasti syöty.

Der el-Zor oli käsittämätön kuolleiden ja kuolevien valtakunta, jossa luurankomaiset armenialaisten rippeet yrittivät selviytyä päivä kerrallaan. Ihmisiä kuoli joka päivä sadoittain. Heitä asui ahtaautuneina luoliin, ja henkensä pitimiksi he keräsivät ruohoa ja järsivät kuolleiden eläinten luita. Onnekkaimmat onnistuivat ostamaan koiranlihaa tai taateleita kaupustelijoilta, jotka keräsivät talteen armenialaisten viimeisiä kolikoita.⁸ Jopa vainajien lihaa päätyi ihmisten suihin. Kuolevien ihmisten yhteisö muodostui omaksi maailmakseen. Todellisuus oli niin epätodellinen, että sen kestäminen ei välttämättä ollut edes vaikeaa: aika lipui ja riutuvat ihmiset toivoivat heräävänsä oudosta painajaisesta.

Suurin osa armenialaisista ei koskaan saavuttanut Der el-Zoria, mutta tulijoiden lukumäärä oli kuitenkin kuusinumeroinen. Vielä lokakuun 1915 aikana Der el-Zoriin siirrettiin leireiltä yli 30 000 armenialaista.⁹ Marraskuussa 1915 saksalainen diplomaatti Arthur Zimmermann kirjoitti Konstantinopolin suurlähetystöön tilannekuvauksen. Tuhansia armenialaisia siirrettiin edelleen alueelle, jossa heitä paikallisen lääkärin mukaan kuoli tuolloin 150–200 päivässä:

Kaupungin ylä- ja alapuolella on suuret leirit. Joen vasemmalla rannalla ponttonisillan vieressä joukoittain kuolevia ihmisiä on koottu leiriksi majoihin, jotka on tehty tälle alueelle tyypillisistä lehvästä. Näiden unohdettujen ainoa vapauttaja on kuolema. Minkäänlainen ajatuksen kielellinen ilmaisu ei voi päästä edes lähelle tämän ihmiskärsimyksen kuvailemista, niin käsittämättömiä tapahtumat täällä ovat. Ja tuo traaginen massa kasvaa jatkuvasti. Toisten paikalla kävelleiden mukaan sadoittain hautaamattomia ruumiita makaa kauempana, pois raahattuina. Palvelusvuorossa ollut santarmi vastasi vain: ”Mitäpä meidän pitäisi tehdä? Hehän kaikki kuolevat itse.”¹⁰

Suuri osa menehtyi aliravitsemukseen ja tauteihin omia aikojaan, mutta paikalla järjestettiin edelleen myös joukkomurhia. Perinteisten kirveiden ja tikarien lisäksi käytettiin myös primitiivisiä ”kaasukammioita”: armenialaisia ajettiin luolaan ja joukko savustettiin kuoliaaksi sytyttämällä rovio luolan suulle.

Aslanian-Mamikonian muistelee, kuinka hän saapui Der el-Zoriin kahdeksan kuukautta nälkiintyneenä patikoituaan. Hän pääsi orpokotiin, mutta turkkilaisten koura ulottui sinnekin:

Zeki Pašša päätti ”puhdistaa orpokodin asukkaat”. Hän otti joukoittain ihmisiä veden äärelle, lahtasi heidät ja heitti heidät veteen. Eufratjoki virtasi punaisena kansamme verestä. Ja kun tuo paha mies katseli kylmillä ja tunteettomilla silmillään, hän kysyi kerskailevasti: ”Missä ovat veljesi nyt? Miksi he eivät tule ja pelasta sinua?”¹¹

Kansanmurhan selviytyjistä moni jäi henkiin juuri siksi, että onnistui Aleppossa tai muualla Pohjois-Syyriassa irtautumaan Der el-Zoriin viedystä masasta ja pakenemaan kohti etelää.

TEOLOGISIA TULKINTOJA

Kun turkkilaisvallan ote Syyriasta alkoi hervota ja olot vakiintua, viimeiset selviytyjät jättivät Der el-Zorin ja lähtivät hakeutumaan kohti Aleppoa ja Libanonin, jonka asukkaista selkeä enemmistö oli vielä tuolloin kristittyjä. Yervant Odian kommentoi tuolloista olemustaan lakonisesti: ”Minulla oli ylösnousseen marttyyriin ulkomuoto. Totisesti, palaaminen hengissä Der Zorista ei ollut mikään pieni ihme.”¹²

Viittaus marttyyriin osuu ilmiön ytimeen. Armenialaisilla oli 1600 vuoden kokemus kansallisesta kristinuskosta, joka oli kestänyt Persian hyökkäykset, arabien invaasion, mongolien tuhotyöt, vuosisaatoja turkkilaisten ja kurdiheimojen ryöstöiskuja sekä osmanivaltakunnan suuret joukkomurhat 1890-luvulla. Läpi keskiajan he olivat kestäneet ilman omaa valtakuntaa ja omaa armeijaa, usein hyvin vaikeissa olosuhteissa ryöstöretkien helppoina kohteina. Perinteinen tulkinta-avain ulkoapäin tulevien vaikeuksien kestämiseen¹³ oli Kristuksen ja marttyyrien kärsimykseen samastuminen. Selviytyjien muistelma ilmenee, että marttyyrien kärsimykseen ja Kristuksen ristintiehen samastuttiin jo joukkotuhon aikana. Mainintoja on säilynyt myös marttyyriuden idean kyseenalaistamisesta.¹⁴

Kansanmurhaa on usein nimitetty armenialaisen Golgataksi.¹⁵ Rinnastus tehtiin jo tapahtumien aikana. Armenialaiset saattoivat käyttää joukkotuhon etapeista, kuten Etelä-Turkin keskitysleireistä, sentyyppisiä nimityksiä kuin ”jälleen yksi kansani ristiinnaulitsemisen asema”. Ilmaisussa piilee epäsuora viittaus Via Dolorosaan ja sen asemaan.¹⁶ Ristintien viimeinen asema oli Der el-Zor – risti *par excellence*.

Nykyarmenialaisten teologiin kärkinimiin luokituttu Vigen Guroian kehitti näitä ajatuskulttuureja miettiessään Jumalan näkökulmaa tapahtumiin. Etsiessään kristillistä vastausta joukkotuhon silmittömän kärsimyksen ongelmaan Guroian lähtee perinteisestä kysymyksestä: missä Jumala oli? Vastauksessaan hän soveltaa partisipaation ideaa yksinkertaisella mutta syvällisellä tavalla: Jumala ei ollut poissa vaan läsnä, eikä vain paikan päällä vaan kärsivissä itsessään. Guroian kiteyttää: ”Se, mitä nälkä raastoi, ratsumiesten piikat sivalsivat ja santarmien pistimet lävistivät – oli Hänen ruumiinsa.”

Jumala oli kidutettavien, vaivattujen, riutuvien ja teuras-tettujen joukossa. Hän, joka tuli lihaksi ja eli heikkojen keskuudessa ja kärsi alhaisen ristinkuoleman, oli läsnä palavissa kirkkoissa, vuoristoissa ja laaksoissa kiemurrelleilla kuolemanmarseilla, muinaisen Eufratin verisessä vedessä, Der el-Zorin autiomaan paahteessa.¹⁷

Der el-Zoriin huipentuva visio on sinänsä syvästi itäisen teologian hengen mukainen. Inkarnaation ja Jumalan alentumisen (*kenosis*) perusidea mukautuu siihen sopusointuisesti. Kärsimys ja kuolema kuuluvat ihmiselämään, Guroian maalailee, ja kristityn kutsumus on tehdä omasta kärsimyksensä ja kuolemisen todistus ikuisesta elämästä. Ihminen on kutsuttu seuraamaan Kristusta vapaaehtoisesti, ja tähän kokonaisuuteen kuuluu kokemus Getsemanen kauhusta, ristin painosta ja Golgatalle nousemisesta.¹⁸ Guroian julistaa, että jokaisen puolentoista miljoonan armenialaisen kohdalla ”Poika vuoti verta taivaallisella alttarilla”, ja Isä itki jokaisen uhrin ja jokaisen surmaajan kohdalla.

Guroianin visio on hyvää hengellisyyttä mutta sitä on myös helppo kritisoida. Ensinnäkin normaai-

7 Miller & Touryan Miller 1999, 84.

8 Havainnollisia kuvauksia esim. Anush 2007, 61–64, 96–97.

9 Rautatien käyttöä armenialaisten siirrossa on tutkinut Hilmar Kaiser. Ks. Kaiser 1999, 75 ja 92.

10 Saksan ulkoministeriön arkistojen dokumentteja. Gust 2014, 464.

11 Svazlian 2011, 255 (dokumentti 111).

12 Odian 2009, 303.

13 Silloin kun etsittiin tapahtumien syytä, perinteinen vastaus oli oma syntisyys ja Jumalan rangaistus.

14 Esimerkiksi yhdeksänvuotias Kerop Bedoukian: ”– en voinut vakuuttua siitä, että minun pitäisi iloita kuolemastani, koska pääsisin taivaaseen ja löytäisin isäni ja koska meille marttyyreille olisi siellä aina tilaa Jeesuksen rinnalla.” Bedoukian 1979, 65.

15 Selviytyjäelämäkertojen klassikko, Grigoris Balakianin muistelmat, on nimetty *Armenialainen Golgata* (suom. Heikki Salojärvi, Basam Books 2015). Ks. Seppälä 2011, 52–57.

16 Ilmaisun käyttöä muistelee Elise Hagopian Taft 1981, 56. Roomalaiskatolinen *via crucis* ei sinänsä kuulu itäiseen kristillisyyteen, mutta armenialaisille se oli tuttu, koska Osmani-Turkissa oli armenialaiskatolisia uniaatteja ja armenialaisilla oli massiivinen pyhiinvaellusliikenne Jerusalemiin, jossa Via Dolorosan asemat syntyivät 1400-luvulla.

17 Guroian 1995, 93. Ks. myös Guroian 1991.

18 Guroian 1995, 93–94.

lin maallisen logiikan mukainen kysymys oikeudenmukaisuudesta näyttää jäävän partisaatiovision varjoon. Sanoissa voi myös nähdä tietynlaista epäsuoraa fatalismia: antaako Guroian ymmärtää, että jossain mielessä näin piti käydä? Mikäli tarkoituksena on siirtää murhaajat jumalallisen järjestyksen piiriin, kyseessä on askel surmatekojen teologisen hyväksymisen ja oikeuttamisen suuntaan. Jos taas tarkoitus ei ole tämä, Guroianin visio korostaa kristillisen Jumalan heikkoutta oudolla tavalla: Jumala itkee taivaassa ja nousee ristille uudestaan ja uudestaan, mutta ei tee mitään muuta. Asetelma on tässä suhteessa visainen, mutta periaatteessa se vastaa Armenian kirkon linjaa. Joukkotuho oli käytännössä mahdollinen juuri siksi, että armenialaisilla ei ollut vastarintaliikettä, ja keskeinen syy tähän oli se, että kirkko kielsi vastarinnan kategorisesti evankeliumin ihanteisiin vedoten. Kansanmurhan aikanakin Länsi-Armenian ylin kirkollinen johtaja, Kilikian katolikos Sahak II lähetti kirkoissa luettavan kiertokirjeen, jossa kiellettiin kaikenlainen vastarinnan tekeminen.

Eniten kritiikkiä ansaitsee nähdäkseni kuitenkin se, että Guroian amerikkalaistuneena teologina käsittelee asiaa koko ajan yksilöiden jumalasuhteen kategoriassa huomioimatta sitä, että kansanmurhasa yksilöiden menehtymistä suurempi onnettomuus oli luonteeltaan kollektiivista laatua: pois pyyhittiin kokonaan ikivanha kristillinen elämäntapa, joka oli poikkeuksellisen rikas tapojensa, juhliensa, pyhiinvaelluksiansa, pyhien paikkojensa ja kulttuuriperintönsä suhteen.¹⁹ Tämä on varsinainen tragedia, eikä Jumalan kyynelistä tai yksilöiden marttyyrikuolemista ole siinä apua.

Kysymysten pyrittely johtaa erilaisiin teologisiin ja eettisiin umpikujiin, mutta teemamme kannalta oleellista on, että Der el-Zorille Guroianin visio tarjoaa syvällisen merkityslatauksen: kyseessä on paikka, jonne Jumala vietiin kärsimään ja jossa Kristus naulittiin jälleen ristiin. Ristintien viimeinen asema, Der el-Zor, muodostuu näin uudeksi Golgataksi, joka ei kuitenkaan ole enää sankarillisten yksilömarttyyrien kilvoitusareena, kuten historiassa aiemmin, vaan kollektiivisen tuhon näyttämö – kansallinen Golgata. Kansallinen taas ei armenialaisten tapauksessa tarkoittanut valtiollista. Kansa oli luon-

nostaan yhteisöllinen ja uskonnollinen käsite, koska omaa valtiota ei ollut ja koska jokainen armenialainen oli kirkon jäsen.

DER EL-ZOR KANSANMURHAN SYMBOLINA

Surrealistisia sävyjä saaneen historiallisen lähtökohdansa ansiosta ei ole yllättävää, että kuolemanmarssit huipentaneesta Der el-Zorista muodostui koko kansanmurhan symboli. Tapahtumien kulkua luonnehti käsittämättömyys: alussa kukaan ei osannut ajatella, että muinaisen kansan voisi hävittää valtavan laajalta alueelta muutamassa kuukaudessa kokonaan ja lopullisesti. Kuolemanmarssien aikana kärsimyksen mittasuhteet olivat ennennäkemättömiä, ja kaikki huipentui Der el-Zorin apokalyptiseen maisemaan. Tämä luurankojen valtakunta oli se ”uusi Armenia”, jonne armenialaisten oli luvattu pääsevän.²⁰

Der el-Zorista tuli käsite, joka tuo armenialaisten mieleen monivuosituhantisen elämänmuodon katoamisen, juuriltaan irtoamisen, erämaiden kuolemanmarssit ja armenialaisen elämän hitaan hautautumisen Syyrian hiekkaan. Niinpä Der el-Zoria käytetään usein samalla tavalla kuin Auschwitzia juutalaisessa kirjallisuudessa: kumpikin nimitys toimii symbolina, joka viittaa paitsi konkreettiseen paikkaan myös koko joukkotuhon käsittämättömään luonteeseen, totaaliseen pahuuteen ja kansanmurhan järjestelmälliseen absurdiuteen.

Der el-Zor on siis armenialaisen kansanmurhakeskustelun, kirjallisuuden ja taiteen avainkäsitteitä. Taidetta alkoi syntyä ilmeisesti jo paikan päällä. Laulamisella oli keskeinen sija armenialaisessa kulttuurissa, ja niinpä myös Der el-Zor alkoi synnyttää omaa lauluperinnettään. Tätä suullista traditiota kerättiin talteen Neuvosto-Armeniassa. Siinä Der el-Zorin käsittämättömyys välittyy armenialaisen runolaulannan perinteisin keinoin:

Satakieli laulaa,
kevättä,
älkää avatko haavaamme,
syvää, syvää.
Oi hyvä Jumala, mikä on Der Zor?
Itkemme ja itkemme
silmämme sokeiksi.²¹

Lauluissa kuvataan myös kuolemanmarsseja, jotka huipentuvat Der el-Zorin aavikolle – paikkaan, jossa ”vihreää ruohoa ei kasvanut”. Siellä koko mielettömyys päättyi tyhjyyteen, ei-mihinkään, armenialaisen eksistenssin annihilaatioon.

Kuljimme, kuljimme, polveni eivät enää taipuneet,
itkimme, itkimme, silmäni eivät nähneet,
oi äiti, äiti, tilanteemme oli toivoton,
Der Zorin aavikolla olimme ja pysyimme.²²

Der el-Zor jäi armenialaisen runouden kielikuvastoon. Perinteisesti armenialainen runous oli yleensä sävyllään joko valoisan eeteristä ja meditatiivisen herkkää (hengellinen runous, rakkausrunous) tai voimakkaan julistavaa (kansalliset teemat). Varhainen kansanmurharunous asettui usein osaksi jälkimmäistä tyyppiä. Hyvä esimerkki tästä on kiihkeä runo ”Pyhä riivaus” (*Srbazan hatsahank*), jonka Der el-Zorista selviytynyt Armen Anush kirjoitti vuonna 1920 vain 20-vuotiaana. Runo kuvastelee kadonneen ikiaikaisen maan yleyyttä ja voimaa sekä toisaalta sen tuhon pohjatonta tuskaa. Muistot viiltävät ja aiheuttavat kipua, mutta samalla ne ovat kaikki, mitä kadonneesta maasta ja elämästä on olemassa, ja siksi niistä kiinnipitäminen on arvokkainta, mitä armenialaisilla on jäljellä. Pitkän runon seitsemäs säkeistö kiteyttää asetelman:

Oi kytevä kotimaani,
oi kuolleiden tuhkan suojelija,
raunioitettu ja ylevä,
pahaenteinen Der Zor,
Vahagnin kehto,
julman vihollisesi polttama,
oi ainoa jumaluuteni,
haluan sinun tulevan tyköni joka yö.²³

Armen Anush palasi vasta nelikymppisenä Der el-Zorin maisemiin, joiden muistot eivät jättäneet häntä rauhaan. Myöhemmin hän laati muistelmateoksen *Kulku läpi helvetin*, joka on taitavimpia kuvauksia kuolemanmarssien ja Der el-Zorin tunnelmasta. Kuten arvata saattaa, paikka esiintyy myös muistelmateosten otsikoissa, kuten *Konstantinopolista Der el-Zoriin* (Dabaghian) ja *Kirotut vuodet: karkotukseni ja paluuni Der Zorista* (Odian).

Kansanmurha ja siitä seuranneet oikeudenmukaisuus-, identiteetti- ja käytännön ongelmat jäivät nykyarmenialaisen mielenmaiseman ja kulttuurin pohjavireeksi. Siksi Der el-Zorin vivahteet ulottuvat armenialaisen kulttuurihistorian eri aloille. Sen kaikuja löytyy myös kuvataiteesta. Kansainvälisesti merkittävin Der el-Zorin perillinen on ranskanarmenialainen kuvataiteilija Jean Jansem (Hovhannes Semerdjian, s. 1920), jonka äiti selvisi alueelta paikallisten arabien avulla.²⁴ Jansemin teoksia luonnehtii synkkä kansanmurhahenkisyys häpäistyneen naisineen, kuolemanmarsseineen, likaisuuden- ja syyllisyydentuntoineen, mutta toisaalta hänen terävää viivaa ja utuisia sävyjä yhdistävä figuristinen esitystekniikkansa on sävytetty eräänlaisella ranskalaisella intelligenssillä kepeydellä.

Myös Neuvosto-Armenian kulttuurihenkilöitä pääsi käymään Der el-Zorissa 1970-luvulla Syyrian ja Neuvostoliiton läheisten suhteiden ansiosta. Tunnetuin tapaus on kirjailija-runoilija Vahagn Davtyanin matka (1977). Kirjallisuudentutkija Rubina Peroomianin mukaan Davtyanin ”kohtaminen kansanmurhan uhrien avoimien hautojen kanssa oli vavahduttava, ja tuloksena oli hänen mesariteoksensa ja suosituin runonsa *Rekviem*”.²⁵

Armenialaisille kansanmurha on syvä kollektiivinen trauma, jossa on kyse ennen kaikkea armenialaisen elämäntavan katoamisesta, siitä mitä armenialaisuus on ja mitä sen pitäisi olla. Jokainen armenialainen kaikkialla maailmassa on vastatusten tämän kysymyksen kanssa. Siksi myös seuraava sukupolvi kirjoitti Der el-Zorista me-muodossa. Amerikanarmenialaisen nykyrunoilijan Diana Der Hovanessianin säe kiteyttää tämän ytimekkäästi: ”Me olemme Der Zorin lapsia.”²⁶ Hänelle näissä sanoissa

19 Tematiikasta perusteellinen esitys on Seppälä 2015.

20 Keskustelusta ks. Kouyoumdjian & Siméone 2005, 33, 48.

21 Svazlian 2000, 418; Svazlian 2004, 63.

22 Svazlian 2000, 420; Svazlian 2004, 68.

23 Anush 2007, 122.

24 Khachaturian 2010, 24.

25 Peroomian 2007, 108.

26 Der Hovanessian 1987, 14. Ks. myös Peroomian 2008, 168–169.

on jo myyttinen vivahde, jonka ansiosta kansanmurhaan viittaava määre on tietynlainen ylpeyden aihe. Karkotetuille itselleen Der el-Zor oli tuhon paikka ja jotain, josta oli päästävä pois; diasporasukupolvelle sen sijaan Der el-Zor oli kuitenkin myös eräänlainen yhdistävä linkki worchesterilaisen nykyhetken ja Länsi-Armenian ikaikaisen kotimaan välillä. Toisin sanoen Der el-Zor muodostui taitekohdaksi, jossa perinteinen armenialainen kulttuuri päättyy ja jossa uusi kansanmurhan jälkeinen diaspora-armenialainen elämänmuoto alkaa.

Kansallisena traumana kansanmurha muodostui armenialaisen identiteetin peruskiveksi sen jälkeen, kun suurin osa klassisista peruskivistä – luostarit, pyhät paikat, kyläkulttuuri, sukuhaudat – oli murskattu. Paradoksaalisesti Turkin kansanmurhan kieltämispoliittikka on tehnyt menneeseen takertumisen entistäkin kouristuksenomaisemmaksi. Myöhempienkin sukupolvien armenialaiset pitävät edelleen Der el-Zoria omanaan ja voivat yhä kirjoittaa siitä minämuodossa. Tämä koskee myös itäarmenialaisia.²⁷ Esimerkiksi Iranin armenialainen runoilija Varand laati vuosituuhannen vaihteessa runon, jossa hän kirjoittaa: ”Suonissani kiehuva vanhurskas veri on verta, jonka minä vuodatin teillä kohti Der el-Zoria.”²⁸ Tässä suhteessa armenialaiset näyttävät jopa solidaarisemmilta kuin juutalaiset: 1940- ja 50-lukujen Israelissa ei suinkaan automaattisesti samastuttu holokaustissa kärsineisiin, joita monet pitivät häpeällisen heikkoina.

Armenialaiset ajattelijat ovat reflektoineet paljon juutalaista Auschwitz-keskustelua, jonka filosofinen syvyys on yliverlainen ilmiö kaiken ”kansanmurhakulttuurin” joukossa. Fackenheimin kuuluisa johtopäätös holokaustista oli, että Auschwitzista kuuluu käskävä ääni: Hitlerille ei saa suoda kuolemanjälkeistä voittoa. Samalla tavalla armenialaiset ovat kuulleet oman käskyäänensä Der el-Zorista.²⁹ Kun Armenian presidentti Serž Sargisyan piti paikalla puheen keväällä 2010, hän huomautti puheessaan, että itse asiassa tapahtumien kronologia vaatii esittämään ilmaisun toisin päin: ”Auschwitz on juutalaisten Der el-Zor.”³⁰

ARMENIALAISET JA ARABIT

Der el-Zor oli arabialuetta, jossa asui myös beduiiniarabeja. Sikäli voisi olettaa, että paikan symbolilatauksen voimasta arabitkin olisivat saaneet

armenialaisten kollektiivisessa muistissa kansanmurhastigman. Tässä suhteessa tilanne on kuitenkin toisenlainen. Joukkotuhon traagisissa tunnelmissa arabit suhtautuivat armenialaisiin inhimillisemmin kuin turkkilaiset ja kurdit, joiden keskuudessa armenialaisten ryöstäminen ja tappaminen oli muuttunut yleiseksi kansanhuviksi.

Armenialaiset eivät ole unohtaneet arabien ystävällisyyttä. Asialla on ollut pysyvä vaikutus, joka näkyy voimakkaasti myös nyky-Armenian politiikassa. Kun armenialaisten uskonnolliset tai poliittiset johtajat tapaavat arabimaiden edustajia, arabien tarjoama suoja ja sen jälkeinen rauhallinen yhteiselo saavat puheenvuoroissa aina ylistystä. Sama koskee myös Irania ja iranilaisia. Arvostus on molemminpuolista, sillä arabimaissa ja Iranissa armenialaiset ovat keskimääräistä koulutetumpaa ja kansainvälistä, hyvin toimeentulevaa väkeä, joka ei aiheuta ongelmia. Tuoreena esimerkkinä voidaan mainita, että kun Syyrian suurmufti Ahmad Badreddin Hassoun ja uskontoministeri Mohammed Abdul-Satter al-Sayed vierailivat Damaskon armenialaisen piispan luona 6.1.2015, he ilmaisivat ”tukensa armenialaiselle kansalle” kansanmurhan 100-vuotispäivän lähestyessä ja ”tuomitsivat rikolliset turkkilaiset”. Sanamuoto on peräisin armenialaisesta uutisoinnista, mutta sitä ei ole syytä epäillä – jo Syyrian ja Turkin kiristyneiden välien takia.³¹ Hyvien suhteiden seurauksena Der el-Zorin kaupungilla on ollut vuodesta 2010 alkaen ystävävyyskaupunki Armeniassa (Armavir).

KANSANMURHAN MUISTOPYHÄKKÖ

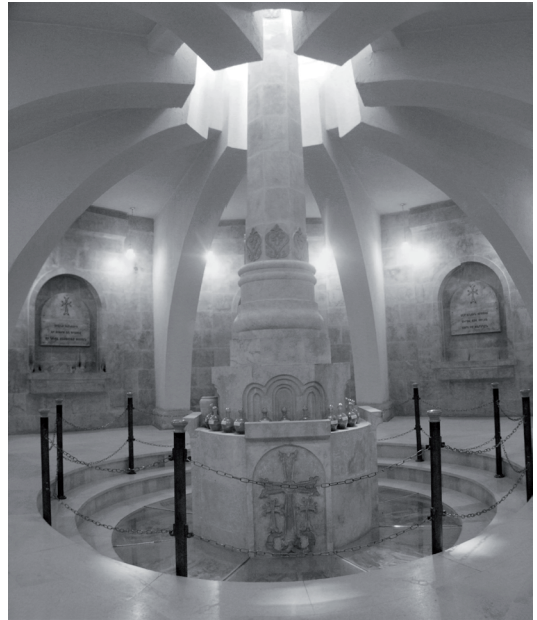
Der el-Zor on paljonpuhuva kansanmurhan edustaja myös siksi, että sen sivu lipuu toinen kansanmurhan ja samalla myös perinteisen armenialaisen kulttuurin symboli, Eufratjoki. Armenialaisten rakastamat raamatulliset paratiisivirrat Eufrat ja Tigris mutkittavat Länsi-Armenian vuoristossa, ja suuri osa armenialaista historiaa ja kulttuuria sijaitsi niiden rantamien kylissä, kaupungeissa ja luostareissa. Samojen virtojen yläjuoksuille armenialaisia menehtyi joukoittain kesän 1915 aikana. Heitä lahdatiin niin paljon, että välillä jopa paikalliset muslimiasukkaat valittivat joen juomaveden punaisesta väristä, minkä jälkeen armenialaisia alettiin surmata heittämällä heitä jokeen kalliontörmältä sidottuina.³²

Der el-Zorin alueen merkityslatauksen takia tarve konkreettiselle muistokeskukselle oli ilmeinen. Armenianlaisten asema Syyriassa oli vakaa, ja hanke oli mahdollinen, kun yhteisö vain kykeni sen kustantamaan. Kansanmurhan jälkeen armenialaisyhteisön enemmistö koostui kirjaimellisesti kadulla kerjäävistä mierolaisista, mutta muutamassa vuosikymmenessä yhteisö vaurastui merkittävästi. Projektia alettiin valmistella 1980-luvun puolivälissä. Der el-Zorin kirkon ja siinä sijaitsevan muistopyhäkön suunnittelivat arkkitehdit K. Tovmasian ja S. Gratian, ja kustannuksista vastasivat lähinnä Aleppon armenialaiset, joko yksityisinä lahjoittajina tai hiippakunnan kautta. Massiivisen ornamenttein koristellun monumentin suunnitteli A. Gjazarian, ja sen rahoituksen tarjosivat Armenian kirkon johto Libanonissa (Kilikian katolikos) ja Aleppon armenialainen yhteisö.³³

Kirkko valmistui 1990 ja vihittiin käyttöön seuraavana vuonna, jolloin myös Neuvosto-Armenia itsenäistyi. Kirkko omistettiin Armenian kansanmurhan uhrien muistolle. Inskriptiot ovat armeniaksi ja arabiaksi. Turkkia ei haluttu käyttää, vaikka se joukkotuhon uhrien toinen kieli olikin – ja monien ainoa kieli. Virallinen nimi on ”Pyhien marttyyrien kirkko”, ja kansanmurhan uhreihin viittaavana se siis poikkeuksellisesti vihittiin kanonisoimattomien ihmisten kunniaksi. Vastaavanimisiä kirkkoja armenialaisilla on ollut muun muassa Kilikiassa ja Aleppossa,³⁴ mutta aiemmin vastaavissa yhteyksissä Sebastian 40 marttyyria olivat saaneet kunnian toimia marttyyrihengensyönteinä.

Der el-Zorin kirkkosalin alakertaan sijoittuvaan muistopyhäkköön tehtiin massiivinen tornimainen monumentti, jota kiertää pyöreä temppeleimäinen sali. Valkoisesta marmorista tehdyn tornin juurelle sijoitettiin sadoittain aavikolta kerättyjä kansanmurhan uhrien luita lattialasin alle. Näin armenialaisten luita asetettiin pyhäkköön reliikeiksi, joiden esillepano oli yhdistelmä museomaisuutta ja sakraalililaa.

Armenian kirkon ylin hengellinen johtaja, katolikos Aram I julisti kirkon viralliseksi pyhiinvaelluskohteeksi kansanmurhan muistopäivänä 24. huhtikuuta vuonna 2002. Historiallisen ja aatteellisen merkityksensä takia rakennusta voitiin hyvällä syyllä pitää Syyrian merkittävimpänä uutena pyhiinvael-



Kuva 1. Pyhien marttyyrien kirkko, Der el-Zor.

Kuva: Further to Fly / Tom Horton. CC BY 2.0.

luskohteena. Armenianlaisten vahvan diasporan ansiosta potentiaalisia tulijoita oli kaikkialla maailmassa.

Kansanmurhan muistoa edustavalle pyhiinvaelluspaikalle oli valtaisa tilaus kahdestakin syystä. Ensinnäkin armenialaisen kulttuurin kansanmurhanjälkeisessä olotilassa oli valtava tyhjiö ja sakraalipaikkavaje. Vuosituhansien ajan pyhiinvaellus ja pyhät paikat olivat olleet keskeinen osa armenialaista kulttuuria, mutta kaikki Turkissa olleet klassiset

27 Itä-Armeniassa tarkoitetaan yleensä suunnilleen sitä aluetta, joka liitettiin 1800-luvulla Venäjän valtakuntaan ja jonka ydin muodostaa nyky-Armenian. Kielellisesti myös Iranin armenialaiset ovat itäarmenialaisia.

28 Peroomian 2003, 168.

29 Papazian 2010, 21.

30 Sanamyran 24.3.2010.

31 ”Syria’s Grand Mufti and Minister for Religious Affairs condemn Turks”, 13.1.2015.

32 Silmännäkijäkertomus: Svazlian 2011, 293 (dokumentti 142).

33 *Memorials of Sorrow, Remembrance and Struggle*, 45–46.

34 Esim. Aleksandrettessa (nyk. Iskenderun). Svazlian 2011, 460 (dokumentti 275).

pyhiinvaelluskohteet joko tuhottiin (luostarit) tai jäivät unohduksiin (pyhät puut, luolat ja lähteet). Toiseksi kansanmurhaan liittyvissä paikoissa käyminen ja niiden etsiminen nyky-Turkissa on vaikeaa ja jopa vaarallista, muistokeskusten ja monumenttien rakentamisesta puhumattakaan. Der el-Zor oli ihan-teellinen ratkaisu ainutlaatuisen symboliarvonsa ja Syyrian puoleisen sijaintinsa takia. Se sai kantaa yksin koko länsiarmenialaisen elämänmuodon kaatoamisen muiston painon: Turkissa keskitysleirien ja joukkomurhien paikoilla ei muistolaattoja ole.

Muistopyhäkkö valmistui siis yli 70 vuoden viiveellä. Sillä aikaa Der el-Zor oli ehtinyt kasvaa nykyyyrialaiseksi kaupungiksi, jossa oli 200 000 asukasta. Alueelle muodostui samantyyppinen kaksoisidentiteetti kuin Puolan Oswiecimille, jonka maailma tuntee Auschwitzina mutta joka samalla on myös mukava ja jopa idyllinen pikkukaupunki. Der el-Zorin kohdalla nykykaupungin ja tuhopaikan nimillä ei kuitenkaan ole eroa, mikä oli ehkä omiaan vahvistamaan Der el-Zorin elämyksellisyyttä armenialaisille vieraille.

Armenialaisille kaupungin lähestyminen osoitautui hämmäntäväksi kokemukseksi. Mielikuvissa ja kirjallisuudessa Der el-Zor oli kuollutta aavikkoa loputtomine vainajineen; käytännössä Der el-Zor oli kuitenkin elävä ja vilkas öljykaupunki. Armenialaisten matkakertomuksissa aprikoidaan jo matkalla, mitä perillä kohdattaisiin. Ranskan armenialainen pohdiskelee teoksessaan *Deir-es-Zor* (2005) tähän tapaan:

Mitä löytäisin? Kylän? Autiomaata? Yksinkertaisen muistomerkin keskellä ei-mitään? En tiedä mitä odottaa. Kaltaiseni armenialaisen tiedostamattomassa tuo nimi, Der el-Zor, on kansanmurhan symboli, planeetan pinnalle jäänyt merkki, kansan hautausmaa.³⁵

Tavaksi muodostui, että armenialaisia virtasi paikalle sankoin joukoin kansanmurhan muistopäiväksi 24. huhtikuuta. Tulijoita voi hyvin nimittää ”pyhiinvaeltajiksi” – kaikki perinteiset nimitykset ja kategoriat saavat kansanmurhaan liittyvissä asioissa joka tapauksessa uuden merkityssävyn.

Ryhmät saattoivat viedä mukanaan kotikirkkoihinsa marttyyrien jäännöksiä, joita alettiin

kunnioittaa samaan tapaan kuin pyhien reliikkejä. Tällaisia luita on käsitelty pyhien reliikkien tapaan myös armenialaiskatolisessa uniaattikirkossa. Näin tapahtui Beirutissa huhtikuussa 2007, kun Der el-Zorin reliikkejä asetettiin armenialaiskatolisen kirkon alttariin.³⁶ Kansanmurhassa surmatuista armenialaisista osa kuului Rooman kirkon alaisuuteen, joten asia koskettaa myös katolista kirkkoa. Sikäli on merkillepantavaa, että nykyinen paavi on puheiden tasolla jo ehtinyt lukea armenialaiset 1900-luvun marttyyrien joukkoon³⁷ ja ilmoittanut toimittavansa Pietarinkirkossa muistomessun kansanmurhan satavuotismuiston kunniaksi 12. huhtikuuta, 2015.³⁸

Der el-Zor sijaitsee syvällä autiomaassa eikä se siksi ole kovin helposti saavutettavissa, mutta vaeltajamäärät lähtivät silti nousuun. Esimerkiksi huhtikuussa 2009 Der el-Zoriin tuli eri puolilta maailmaa yli 2500 armenialaista pyhiinvaeltajaa, jotka saapuivat jo viikkoa ennen muistopäivää. Tyypillisesti tulijat olivat nuoria: armenialaiset yliopistot, oppilaitokset ja nuorisjärjestöt olivat koonneet omia ryhmiään, joista pyhiinvaeltajien pääjoukko muodostui. Tapahtuma oli tuolloin kaksipäiväinen ja käynnistyi 23.4.

Pyhiinvaeltajat kokoontuivat kaupungin liepeillä ja vaelsivat muutaman kilometrin reitin muistopyhäkölle. Kävely itsessään oli dramaattinen akti, koska jokainen askel realisoi sitä, että suuri osa armenialaisista menehtyi kuolemanmarssien aikana. Mukana oli myös Armenian kirkon toiseksi korkein piispa, Lähi-idän armenialaisten johtaja Kilikian katolikos, joka suoritti leivän ja suolan siunaamisen ja muistopalveluksen. Illalla toimitettiin vielä ”kynttilänvalohtopalvelus”, jossa Armenian kirkon suurimpien juhlien tapaan kirkkokansalla oli tuohukset käsissään.³⁹

Toisena päivänä pyhiinvaeltajat menivät Eufratvirran varrelle, jossa he viettivät hiljaisen hetken ja heittivät veteen kukkia. Symbolinen akti muodostaa eräänlaisen vastavoiman kertomuksille ja muistokuville ”punaisesta Eufratista”. Pyhiinvaelluksen kolmas asema oli Pyhän ylösnousemuksen kirkko Mardagassa uhrien joukkohaudan luona. Paikka on autiomaassa, ja sillä on erikoinen syntyhistoria. 1990-luvun alussa Syyrian hallitus etsi alueelta öljyä, mutta hiekasta löytyi vain röykkiöittäin kansanmur-

han aikaisia ihmisluita. Kun öljyä ei löytynyt, hallitus tarjosi paikkaa Armenian kirkolle, joka rakennutti sinne pienen valkoisen kivikirkon. Kun alussa siteerattu Peter Balakian kävi paikalla vuonna 2008, hän työnsi kätensä maahan, josta nousi heti pääkallon palasia ja muita luita. Hämmentyneenä hän sai sanottua vain: ”Esi-isämme ovat täällä.”⁴⁰

DER EL-ZOR MUISTOPUHEIDEN FOORUMINA

Pyhiinvaellusten yhteydessä on pidetty virallisia puheita. Niiden keskeinen sanoma voidaan jakaa kahteen pääteemaan. Ensimmäinen on yhteys murhattuun sukupolveen ja tätä kautta armenialaisen historiallisen tietoisuuden ja identiteetin vahvistaminen. Beirutissa toimivan armenialaisen yliopiston presidentti Paul Haydostian tiivistä tämän pyrkimyksen huhtikuussa 2009:

Seisomme tässä poikkeuksellisessa paikassa, jossa esisiemmemme jäänteet ovat hajonneet autiomaan hiekkaan. Useimmilla teistä on samoja nimiä, joita myös täällä menehtyneet ihmiset olivat saaneet. Käyttäkäämme tätä erityistä hetkeä valitaksemme koulutuksen ja tiedon välineiksi, joilla pidämme hengissä marttyyriemme muiston ja jatkamme oikeudenmukaisen asiamme hoitamista.⁴¹

Koulutus ja tieto on tietysti luonnollinen painotus, kun äänessä on yliopiston edustaja – olkoonkin, että Lähi-idässä tämä ei ole itsestäänselvyys, jos vertailukohdaksi otetaan monien islamilaisten yliopistojen johtajien esittämät kommentit viimeaikaisiin aseellisiin ja aatteellisiin konflikteihin.

Haydostianin viimeisistä sanoista avautuu myös toinen keskeinen teema, jota Der el-Zorin muistopuheissa on pidetty yllä: taistelu tapahtumien tunnustamiseksi. Esimerkiksi vuonna 2009 katolikos Aram I vetosi Der el-Zorissa armenialaiseen nuorisoon, jotta he jatkaisivat maailman omantunnon haastamista vaatimalla oikeudenmukaisuutta. Lähi-idän kontekstissa merkillepantavaa on korostus, jonka mukaan tämä ei saa tapahtua väkivallan keinoin vaan poliittisia ja diplomaattisia reittejä.

Kun Armenian presidentti Serž Sargisyan vieraili Der el-Zorissa vuonna 2010, hän vaati kansanmurhan käsittelyä ja oikeutta. Sargisyan kysyi

painokkaasti: ”Missä ja milloin on meidän Nürnbergimme?” Silti hän oli puheessaan myös sovitteluva Turkin suuntaan ja peräänkuulutti naapurikansojen lähentymistä ja stereotyyppien murtamista. Armenialaisille tyypilliseen tapaan jopa presidentin sanoissa ilmeni kuitenkin syvälinen turhautuminen ja eräänlainen ontologinen närkästys asiaa ympäröivän välinpitämättömyyden takia:

Tähän hetkeen saakka, vielä 21. vuosisadalla, tuon häpeän stigma on yhä kaikkien niiden otsissa, jotka ovat tehneet ilmeisten tosiasioiden kieltämisen politiikakseen ja muutaneet sen elämäntavakseen, tinkimisvälineeksi ja käyttäytymisen normiksi.

Der el-Zorin autiomaassa on tapahtunut mitä hirvittävimpien tekojen tragedia, eikä ole mahdollista artikkeloida tuon tragedian yksityiskohtia ihmiskielellä. Minäkään en aio sitä tehdä, sillä kyseiset yksityiskohdat ovat hyvin tuttuja jopa niille, jotka julkisesti kieltävät kansanmurhan todellisuuden.⁴²

Merkittävää tässä on lähes maaniseksi muodostunut pakko jatkaa asian puolesta yksipuolista monologia, joka kaikuu tyhjyyteen. Kuvasta puuttuu tragedian normaali prosessointi ja arvokas muistamisen kieli, joka on tyypillistä juutalaisen holokaustin muistotilaisuuksille. Olisi absurdia, jos Israelin presidentin olisi käytävä vuosittain Auschwitzissa esittämässä turhaksi tiedetty toivomus siitä, että Saksa tunnustaisi hävittäneensä Itä-Euroopan juutalaiset. Armenialainen kansanmurhadiskurssi on juuttunut omintakeiseen kieltämisvastaisen monologin dilemmaan.

35 Kouyoumdjian & Siméone 2005, 33.

36 ”Commemoration of April 24 1915, Pilgrimage to Der Zor”, *Mesrobian Newsletter* 2006–07.

37 ”Pope Francis Hosts Armenian Catholics at Vatican”, 8.5.2014.

38 ”Pope Francis to hold Mass”, 18.8.2014.

39 Muinoin tuohuksilla saatiin aikaan valoisa tunnelma; sähköän aikakaudella niillä aikaansaadaan tavallista hämäämpi palvelus. ”Genocide Commemoration in the Desert of Der Zor”, *Azad-hye* 17.4.2009.

40 Balakian 2008.

41 ”Genocide Commemoration in the Desert of Der Zor”, 17.4.2009.

42 Sanamyan 24.3.2010.

DER EL-ZORIN PYHÄKÖN HÄVITYS

Ainutlaatuisen pyhäkön ja pyhiinvaelluspaikan historia kesti vain 23 vuotta. Syyrian konfliktin ja Lähi-idän islamistisen liikehdinnän takia oli vain ajan kysymys, milloin Der el-Zorin pyhäkköön iskeään. Syyrian sisällissodassa kirkko kärsi vahinkoa jo vuonna 2012, kun se joutui kранаatti-iskun kohteeksi ja kirkon ytimessä oleva muistotila reliikkeineen vahingoittui. Kaupungin muutamat armenialaisperheet olivat tuossa vaiheessa jo paenneet kaupungista. Varsinainen katastrofi tuli kuitenkin ääri-islamilaisten Isis-ryhmittymän myötä. Syyskuussa 2014 Isis räjäytti Der el-Zorin marttyyrien kirkon ja häpäisi uhrien jäännökset.⁴³ Teko ei ollut sattumanvaraista räiskintää, vaan harkittu ja suunniteltu armenialaisvastainen akti, sillä hävitys toteutettiin Armenian itsenäisyyspäivänä.

Armenialaiset poliitikot ja kirkonmiehet tuomitsivat tuhon jyrkästi lukien toimen kulttuurisen kansanmurhan kategoriaan.⁴⁴ Kansainvälisessä lehdistössä tapaus saatettiin mainita, mutta kaiken kaikkiaan tapahtuma sai tuskin murto-osaa siitä julkisuudesta, jonka pelkkä Auschwitzin portin kyltin varastaminen sai osakseen. Ei-armenialaisista tapahtuman tuomitsevia lausuntoja antoivat lähinnä Armeniassa olevat diplomaatit ja vastaavat tahot, joiden sanat olivat armenialaisille suunnattua kohteliaisuutta. Mitään käytännöllistä toimenpidevaatimusta ei esitetty. Kyynisesti voisi sanoa, että Der el-Zorin mainitsemisesta tuli syyskauden diplomaattinen manööveri, jolla puhuja saattoi ilmaista tietoisuutensa siitä, mitä armenialaiset haluavat kuulla juuri nyt. Esimerkiksi prinssi Charles tuomitsi kirkon ”brutaalin hävittämisen” vieraillessaan Lontoon armenialaisessa kirkossa 19.11.2014 Armenian suurlähettiläänä läsnä ollessa.⁴⁵ Armenian median ulkopuolella tällainen ei kuitenkaan ylitä uutiskynnystä.

Lähi-idän armenialaisten kirkollinen johtaja – ja muunlaisia johtajiahan heillä ei Lähi-idässä perinteisesti ole ollut – Kilikian katolikos Aram I nimitti tekoa ”barbaariseksi rikokseksi”, joka tehtiin paitsi Armenian itsenäisyyspäivänä myös kansanmurhan 100-vuotispäivän aattona. Hänen terveisensä ”kansanmurhan marttyyrien pyhäkön” hävittäjille olivat kuitenkin sävyiltään ennen muuta ylevät:

Ne, jotka ovat tämän rikoksen takana, saavat olla tietoisia siitä, että he eivät voi pyyhkiä pois muistoja meidän marttyyreistamme ja Der el-Zorista, joka symboloi kansamme taistelua oikeuden puolesta.⁴⁶

Armeniassa Turkin uskotaan tukevan ääri-islamilaista militarismia ja käyttävän sitä tietoisesti kansanmurhapoliitikan jatkeena. Myös Pohjois-Syyrian kurdit väittävät Turkin tukevan Isisiä. Tammikuussa 2015 Turkissa tuli julkisuuteen Syyriaan matkanneisiin asekuljetuksiin liittyviä todisteita, mikä aiheutti maassa sensurointipuuskan.⁴⁷ Turkin keskeinen syy Isisin tukemiseen olisi Kurdistanin muodostumisen vastustaminen, mutta samalla se voisi sopivasti jatkaa armenialaisvastaista politiikkaansa.

Armeniassa epäiltiin Turkin olleen Der el-Zorin pyhäkön hävityksen takana vähintään epäsuorasti. Näitä epäilyjä vahvisti se, että Turkki pysyi vaiti eikä tuominnut tekoa. Se ei siis kiistänyt osallisuuttaan eikä reagoinut syytöksiin, mikä oli helppo tulkita vähintään hiljaiseksi hyväksymiseksi. Turkin mediakin pysytteli vaiti.⁴⁸

KANSANMURHAN SATAVUOTISMUISTO

24. huhtikuuta, 2015 tulee kuluneeksi 100 vuotta Armenian kansanmurhan alkamisesta. Armenialaisten keskuudessa ympäri maailman tämä on valtaisa tapahtuma. Jokainen armenialainen kulttuuriorganisaatio on jo pitkään valmistellut kirjoja, konsertteja, tapahtumia ja muuta vastaavaa huhtikuuta 2015 varten. Tietynlaisena kädenojennuksena Armenia kutsui myös Turkin presidentin osallistumaan kansanmurhan 100-vuotisjuhlallisuuksiin.

Turkki oli pitkään reagoimatta kutsuun mitenkään. Vastine tuli yllättäen tammikuussa 2015, ja jopa kaikkeen tottuneet armenialaiset olivat ällikällä lyötyjä. Kutsua ei kommentoitu mitenkään; sen sijaan Turkki ilmoitti järjestävänsä samana päivänä oman Gallipolin taistelun satavuotisjuhlansa, johon se kutsui Armenian presidentin!⁴⁹ Kyseisen taistelun päivämäärä ei edes ollut 24. huhtikuuta. Manööverin tarkoitus oli sama kuin turkkilaisen propagandistisen historiankirjoituksen: sekoittaa tilannetta, kääntää maailman huomio toisaalle ja nöyryyttää armenialaisia. Samalla kyseessä on Lähi-idälle tyypillinen voimannäyttö, jonka viesti on paljonpuhu-

va: ”Me voimme luoda historiankin sellaiseksi kuin haluamme.”

Turkki on myös jatkanut kulisseissa omaa kieltämiskampanjointiaan. Se näyttää esimerkiksi pyrkieneen diplomatian keinoin jarruttamaan kansanmurhan uhrien muistomonumenttien rakentamista Sveitsissä.⁵⁰ Kaiken kaikkiaan Turkki on taitavasti jatkanut kansanmurhapolitiikkaansa länsimailla käyttämällä puolueettomuuden ja tasapuolisuuden ihanteita oman historiankirjoituksensa painoarvon vahvistamiseen. Turkki käyttää huomattavasti resursseja kyseiseen toimintaan. Ehkä tässäkin suhteessa vertailu Auschwitziin olisi havainnollinen: kuinka paljon holokaustin kieltäjiä – tai terroristeja – maailmassa pitäisi olla, jotta juutalaisten joukkotuhon muisteleminen muuttuisi epäkorrektiksi?

MARTTYYRIEN KANONISOINTI

Samaan aikaan kun marttyyrien pyhäkkö konkreettisenä kohteena tuhottiin, Der el-Zorin merkityslatausta oltiin toisaalla dramaattisesti lisäämässä – tai tarkemmin sanoen kirkastamassa. Armenian kirkko teki päätöksen kanonisoida kansanmurhan marttyyrit 23.4.2015. Virallinen tiedote tapahtumasta tuli 28.12.2014, mutta asia oli tiedossa jo aiemmin: allekirjoittanutkin oli nähnyt katolikoksen allekirjoittaman paperin asiasta jo syksyllä.

Kanonisointipäätös on tehty vuosikausien pohdinnan ja selvitystyön perusteella. Armenian kirkko ei ole lisännyt pyhien määrää vuosisatoihin, joten koko proseduuri jouduttiin miettimään alusta saakka. Modernin konfliktin uhrien kanonisoiminen pyhimyksiksi saattaa Suomessa vaikuttaa erikoiselta, mutta itse asiassa varhaiskirkon kriteerien valossa asian ydin on periaatteessa yllättävänkin selkeä. Kansanmurha toteutettiin määritelmällisesti uskonvainona, sillä se kohdistettiin armenialaisiin ja armenialaisuuden kriteerinä oli Armenian kirkon jäsenyys.⁵¹ Yleensä armenialaisille tarjottiin mahdollisuutta kääntyä islamiin, joten heillä oli käytännössä samanlainen valintatilanne kuin alkukirkon marttyyreilla: kuollako kristittyinä vai elää ei-kristittyinä? Armenialaisten selviytyjien muistelmissa on kuvattu sadoittain tällaisia kuolemia, joiden kulku on samantyyppinen kuin klassisissa kristillisissä

marttyyrikertomuksissa. Marttyyrien tapauksessa kuoleman syy on perinteisesti ainoa pyhyiden kriteeri, eikä aiemman elämänkaaren luonne vaikuta asiaan, koska marttyyrien pyhyys ei perustu elettyyn elämään vaan kuolemaan.

Käytännössä asia ei tietenkään ole näin yksinkertainen. Kanonisointipäätökseen liittyy useita erikoisia ja osin jopa absurdeja kysymyksiä. Suurin koskee kanonisoitavien määrää, joka on joka tapauksessa suuruudessaan ennennäkemätön – mutta niin oli joukkotuhokin, jolla ei ole edeltäjää kirkon historiassa. Kansanmurha oli uudenlainen ilmiö, ja niinpä se myös luo uudenlaisen pyhien kategorian, joka on luonteeltaan kollektiivinen.⁵² Vaikein kysymys koskee kanonisoinnin rajaamista: ketkä kaikki pyhien joukkoon kuuluvat ja miten joukko määritellään? Erikoinen sivujuonne asiassa on katolisten ja varsinkin protestanttisten armenialaisten rooli: se, että vanhalla itäisellä kirkolla olisi protestanttisia pyhimyksiä, olisi eriskummallista niin Armenian apostolisen kirkon kuin protestantisminkin näkökulmasta.

43 ”Yerevan Condemns Destruction of Armenian Church by ISIS”, 22.9.2014.

44 ”Destruction of Armenian Church in Syria is Cultural Genocide”, 23.9.2014.

45 ”Prince Charles Condemns Der Zor Church Destruction”, 19.11.2014.

46 ”Aram I Condemns Blasting of Armenian Church in Deir ez-Zor”, 23.9.2014.

47 Boyacıoğlu 2015; ”Report: Twitter, Facebook Face Closure after MİT Trucks Revelations”, 17.1.2015. Taştekin 2015.

48 Armenialaisten analyttikkojen keskustelua, ks. ”Ten Days Have Passed Since the Destruction of the Church of the Holy Martyrs in Deir Ez Zor”, 1.10.2014.

49 ”Another Petty Step from Erdogan”, 16.1.2015. ”Armenia’s Sargsyan Rejects Invitation to Gallipoli Centenary”, 17.1.2015. Vrt. Ghazanchyan 2015.

50 Ghazanchyan 2014.

51 Väite voi kuulostaa yksipuoliselta, koska kirkkoon kuuluttomia armenialaisia ei ollut, mutta näin prosessi eteni. Muihin kirkkoihin kuuluneet armenialaiset saivat jopa erilaisen kohtelun monilla alueilla, kuten Malatiasa, jossa katoliset ja protestanttiset armenialaiset jätettiin aluksi koskematta. Ks. Svazlian 2011, 283–285 (dokumentit 132–134). Lopulta tosin nämäkin ryhmät tuhoettiin.

52 Perinteistenkin pyhien joukossa on ryhmiä, joiden pyhyys on luonteeltaan yhteisöllistä: hagiografia ja ikonit eivät nosta esiin heidän persoonallisuuttaan ja persoonallisia erojaan.

Mitä kanonisointi merkitsee kansanmurhan muiston kannalta? Pyhäksi julistaminen muuttaa menehtyneiden merkityksen, luonteen ja paikan kirkossa totaalisesti. He eivät ole enää uhreja, joita surraan, joiden muistolle sytytetään tuohuksia ja joille pidetään muistopalveluksia, vaan he ovat voitaneita pyhiä, joiden kunniaksi toimitetaan liturgioita ja joilta pyydetään esirukouksia. Heidän kunniaukseen voidaan vihkiä kirkkoja, maalata ikoneita ja heidän maalliset jäännöksensä ovat kunnioitettavia reliikkejä. Toisaalta menetettyjen pyhien paikkojen, omaisuuksien ja kadonneen elämäntavan osalta mikään ei muutu, vaikka surmattujen ihmisten status muuttuukin.

Päätöksen vaikutus Der el-Zorin on joka tapauksessa ilmeinen. Kanonisointi muuttaa aavikon ja pyhäkön kätkemät luut virallisesti sakraaleiksi reliikkeiksi. (Sama koskee myös turkkilaisia joukkohautoja!) Kanonisoinnin jälkeen Der el-Zor voisi toimia pyhiinvaelluskohteena myös täysin perinteisen pyhiinvaelluskulttuurin merkityksessä. Tällä hetkellä näyttää kuitenkin siltä, että tämä luku armenialaista kirkkohistoriaa jää toistaiseksi kirjoittamatta.

HÄVITETTY DER EL-ZOR: KANSANMURHAN 100-VUOTISMUISTON SYMBOLI

Kansanmurhan 100-vuotismuiston lähestymisellä on armenialaisille valtaisa symbolinen merkitys. Monien toiveissa oli, että 100-vuotismuisto kääntäisi historiassa uuden lehden ja painajainen lopultakin päättyisi. Toivottiin, että Turkki voisi ottaa konkreettisia askelia kansanmurhan tunnustamista kohti. Symbolisena eleenä olisi voitu palauttaa edes pieni osa tuhansista kirkkoista ja pyhistä paikoista,⁵³ ja odotuksissa oli suhteiden yleinen normalisoitumiskehitys. Der el-Zorin pyhäkön hävitys – mahdollisesti Turkin tuella – oli isku vasten kasvoja ja romahdutti kaikki optimistiset tuntemukset. Joukkotuhon, kadonneen maailman ja tuhotun elämäntavan monumentin tuhoaminen on kokemuksen tasolla äärimäinen osoitus siitä, että mikään ei ole muuttunut: kansanmurhaprosessi jatkuu yhä.

Vertailun vuoksi: jos juutalaisilla olisi vain yksi muistopaikka holokaustin tapahtumisalueella – Auschwitz – ja jos se hävitettäisiin (mahdollisesti

Saksan tuella), mitä tästä ajateltaisiin? Lisäksi tilanne on sikäli kiusallinen, että aivan kuten sata vuotta sitten, myös Der el-Zorin hävityksen liikkeellepaneva voima oli islam tai tarkemmin sanoen islamilaisen lain jihadistinen sektori, jota muslimisaarnaajat hyödynsivät myös kesällä 1915 lietsoessaan armenialaisvihaa osmanivaltakunnassa. Kaiken lisäksi toisen turkkilaisvaltion, Azerbaidžanin, armeija on aktivoitunut Armenian itärajalla ja ryhtynyt rikkomaan 20 vuotta sitten solmittua tulitaukoa järjestelmällisesti. Jo kuukausien ajan se on tulittanut päivittäin armenialaiskohteita sekä Pohjois-Armeniassa (Tavuš) että Artsakhissa (Vuoristo-Karabagh), myös siviilikohteita, mikä on pakottanut Armenian armeijan aktivoitumaan molemmilla rintamilla. Kaikki viittaa siihen, että kansanmurhan muistojuhla halutaan häpäistä kaikin keinoin molemmissa naapurivaltioissa.

Tässä tilanteessa myös Der el-Zorin nykytila näyttäytyy uudessa valossa. Muistotemppelein häpäiseminen ja tuhoaminen on paljonpuhuva kuva koko Armenian kansanmurhan erityisluonteesta ja sen sairaalloiseksi paisuneesta jälkipyykistä. Muiston häpäiseminen ja arvokkaan muistamisen vaikeus ovat olleet keskeinen osa armenialaista kansanmurhakokemusta jo sata vuotta, ja niinpä on ”sopivaa”, että satavuotisjuhlallisuuudetkin aloitetaan keskeinen muistotila häpäistynä ja tuhottuna. Asian voisikin kääntää näin päin: voisiko Armenian kansanmurhan muistamiseen loppujen lopuksi olla sopivampaa tapaa kuin sen keskeisen muistopaikan hävittäminen? Armenialaisten kansanmurhan erityispiirre on satavuotinen haavojen auki pitäminen, ja tähän Der el-Zorin tuho näyttää tarjoavan uuden mahdollisuuden.

53 Osmanivaltakunnassa oli kansanmurhan aattona kirkon tilastojen mukaan 2 538 kirkkoa ja 451 luostaria. Yksityiskohtaista data esittelee Kevorkian 2011, 272–278.

INTERNET-LÄHTEET

- ”Address of Pope Francis to His Holiness Karekin II Supreme Patriarch And Catholicos of all Armenians with His Entourage”. *Vatican.va* 8.5.2014. http://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2014/may/documents/papa-francesco_20140508_patriarca-armeni.html. Viitattu 1.11.2014.
- ”Another Petty Step from Erdogan; Serzh Sargsyan Invited to Turkey on April 24”. *ArmenPress* 16.1.2015. <http://armenpress.am/eng/news/790535/another-petty-step-from-erdo%C4%9Fan;-serzh-sargsyan-invited-to-turkey-on-april-24.html>. Viitattu 19.1.2015.
- ”Aram I Condemns Blasting of Armenian Church in Deir ez-Zor”. *News.am* 23.9.2014. <http://news.am/eng/news/230334.html>. Viitattu 1.11.2014.
- ”Armenia’s Sargsyan Rejects Invitation to Gallipoli Centenary”. *Hurriyet Daily News* 17.1.2015. <http://www.hurriyetdailynews.com/armenias-sargsyan-rejects-invitation-to-gallipoli-centenary.aspx?pageID=238&nID=77076&NewsCatID=510>. Viitattu 19.1.2015.
- ”Commemoration of April 24 1915, Pilgrimage to Der Zor”. *Merobian Newsletter 2006–2007, No 17*. Bourj Hamoud: Armenian Catholic Mesrobian High School & Technical College. <http://mesrobian.com/newsletter/18.php>. Viitattu 1.11.2014.
- ”Destruction of Armenian church in Syria is cultural genocide, says Deputy Speaker”. *ArmeniaNow.com* 23.9.2014. http://www.armenianow.com/news/57011/armenia_church_syria_isis_destruction_sharmazanov. Viitattu 1.11.2014.
- ”Genocide Commemoration in the Desert of Der Zor”. *Azad-hye* 17.4.2009. <http://www.azad-hye.net/news/view-news.asp?newsId=621azzj41>. Viitattu 1.1.2015.
- ”Pope Francis Hosts Armenian Catholicos at Vatican”. *Asbarez* 8.5.2014. <http://asbarez.com/122822/pope-francis-hosts-armenian-catholicos-at-vatican/>. Viitattu 1.11.2014.
- ”Pope Francis to Hold Mass for Armenian Genocide Centennial”. *Armenian Weekly* 18.8.2014. <http://armenian-weekly.com/2014/08/18/pope-francis-hold-mass-armenian-genocide-centennial/>. Viitattu 1.11.2014.
- ”Prince Charles Condemns Der Zor Church Destruction During Visit to London’s Armenian Church.” *Asbarez* 19.11.2014. <http://asbarez.com/129027/prince-charles-condemns-der-zor-church-destruction-during-visit-to-londons-armenian-church/>. Viitattu 1.1.2015.
- ”Report: Twitter, Facebook Face Closure after MIT Trucks Revelations”. *Today’s Zaman* 17.1.2015. http://www.todayszaman.com/national_report-twitter-facebook-face-closure-after-mit-trucks-revelations_369747.html. Viitattu 19.1.2015.
- ”Syria’s Grand Mufti and Minister for Religious Affairs Condemn Turks Who Perpetrated the Armenian Genocide”. *Armenpress* 13.1.2015. <http://armenpress.am/arm/news/790160/syriaE28099s-grand-mufti-and-minister-for-religious-affairs-condemn-turks-who-perpetrated-the-armenian.html>. Viitattu 14.1.2015.
- ”Ten Days Have Passed since the Destruction of the Church of the Holy Martyrs in Deir Ez Zor by the Islamic State Terrorists, and Turkish Press has Hardly Responded to the Event”. *Tert.am* 1.10.2014 <http://www.tert.am/en/news/2014/10/01/derzor/>. Viitattu 1.11.2014.
- ”Yerevan Condemns Destruction of Armenian Church by ISIS”. *ArmeniaNow* 22.9.2014. http://www.armenianow.com/news/56988/armenia_church_nalbandian_isis_syria. Viitattu 1.11.2014.

BALAKIAN, PETER

- 2008 ”Bones”. *NYTimes* 5.12.2008. http://www.nytimes.com/2008/12/07/magazine/07lives-t.html?_r=0. Viitattu 1.11.2014.

BOYACIOĞLU, HACER

- 2015 ”Turkey Warns Twitter, Facebook of Fresh Ban”, *Hurriyet Daily News* 17.1.2015. <http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-moves-to-ban-twitter-facebook-again.aspx?PageID=238&NID=76925&NewsCatID=339>. Viitattu 19.1.2015.

GHAZANCHYAN, SIRANUSH

- 2014 Al-Monitor: Planned Armenian Genocide Memorial Ruffles Ankara, *Public Radio of Armenia* 25.12.2014. <http://www.armradio.am/en/2014/12/25/al-monitor-planned-armenian-genocide-memorial-ruffles-ankara/>. Viitattu 1.1.2015.
- 2015 ”Armenian President Responds to Turkish Invitation”. *Armenian Public radio* 16.1.2015. <http://www.armradio.am/en/2015/01/16/armenian-president-responds-to-turkish-invitation/>. Viitattu 17.1.2015.

SANAMYAN, EMIL

- 2010 ”In Der Zor, Armenian President Challenges Turkey. Condemns Genocide Denial, Demands Justice

in Speech at 'Armenian Auschwitz'". *Reporter.am* 24.3.2010. <http://www.reporter.am/go/article/2010-03-24-in-der-zor-armenian-president-challenges-turkey>. Viitattu 1.1.2015.

TAŞTEKIN, FEHIM

2015 "Turkish Military Says MIT Shipped Weapons to al-Qaeda". *Al-Monitor* 15.1.2015. <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-syria-intelligence-service-shipping-weapons.html#>. Viitattu 17.1.2015.

KIRJALLISUUS

ANUSH, ARMEN

2007 *Passage through Hell A Memoir: The Odyssey of a Genocide Survivor*. Genocide Library Volume 1. Studio City, California: H. & K. Manjikian Publication.

BEDOUKIAN, KEROP

1979 *Some of Us Survived: The Story of an Armenian Boy*. New York: Farrar Straus Giroux.

DER HOVANESEAN, DIANA

1987 *About Time*. New York: Ashod Press.

GUROIAN, VIGEN

1991 "Armenian Genocide and Christian Existence". *Cross Currents* 41:3, 322–343.

1995 *Faith, Church, Mission: Essays for Renewal in the Armenian Church*. New York: The Armenian Prelacy.

GUST, WOLFGANG

2014 *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives 1915–1916*. New York & Oxford: Berghahn.

HAGOPIAN TAFT, ELISE

1981 *Rebirth*. New York: New Age Publishers.

KEVORKIAN, RAYMOND

2011 *The Armenian Genocide: A Complete History*. London: I.B. Tauris.

KHACHATURIAN, SHAHE

2010 *The Color of Pain: The Reflection of the Armenian Genocide in Armenian Painting*. Yerevan: Printinfo.

KOUYOUMDJIAN, BARDIG & SIMÉONE, CHRISTINE

2005 *Deir-es-Zor: Sur les traces du genocide arménien de 1915*. Arles: Actes Sud.

MEMORIALS OF SORROW

2010 *Memorials of Sorrow, Remembrance and Struggle* (Ցավի հիշողություն և պայքարի կոթոններ). Yerevan: Ministry of Diaspora in the Republic of

Armenia (Հայաստանի Հանրապետություն Սփյուռքի նախարարության.)

MILLER, DONALD E. & TOURYAN MILLER, LORNA

1999 *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley: University of California Press.

ODIAN, YERVANT

2009 *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914–1919*. London: Gomidas Institute.

PAPAZIAN, MICHAEL

2007 "Philosophy and the Age of Genocide". *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*. Ed. R. G. Hovannisian. New Brunswick: Transaction Publishers, 19–26.

PEROOMIAN, RUBINA

2003 "New Directions in Literary Responses to the Armenian Genocide". *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*. Ed. R. G. Hovannisian. New Brunswick: Transaction Publishers, 157–180.

2007 "Historical Memory: Threading the Contemporary Literature of Armenia". *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*. Ed. R. G. Hovannisian. New Brunswick: Transaction Publishers, 97–119.

2008 *And Those Who Continued Living in Turkey after 1915: The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature*. Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute.

SEPPÄLÄ, SERAFIM

2011 *Armenian kansanmurhan perintö*. Helsinki: Like.

2015 *Vaienneita ääniä: Sata vuotta Armenian kansanmurhasta*. Helsinki: Kirjapaja.

SVAZLIAN, VERJINÉ

2011 *The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors*. Yerevan: Gitoutyoung Publishing House of NASRA.